

ПРОКУПЉЕ И ЧАЧАК У СВЕТЛУ АРХИВСКЕ ГРАЂЕ АУСТРИЈСКОГ ДРЖАВНОГ АРХИВА

Анстракт: У раду је представљена архивска грађа Аустријског државног архива (*Österreichisches Staatsarchiv*) која се односи на Прокупље и Чачак као градове чији су архиви организатори седмог по реду Међународног архивистичког саветовања (11–13. октобар 2023). Са дугом традицијом чији корени сежу до 16. века, Аустријски државни архив чува писану архивску грађу од изузетног значаја за Србију и српску националну историју. Јасна представа о том значају још се не може стећи у целости, будући да је с једне стране, према јавно доступним подацима, количина поменуте архивске грађе огромна, а са друге веома слаба истражена, уз ретке светле изузетке који само потврђују ово правило. Архивска грађа која се односи на Прокупље и Чачак углавном обухвата фотографије и судске предмете из Првог светског рата, настала је за време аустроугарске окупације Србије (1915–1918) и претежно се чува у оквиру архивског одељења *Ратни тј. Војни архив (Kriegsarchiv)*.

Кључне речи: *Аустријски државни архив, Прокупље, Чачак, архивска грађа, Србија*

АУСТРИЈСКИ ДРЖАВНИ АРХИВ И ЊЕГОВА ОРГАНИЗАЦИОНА СТРУКТУРА

Кроз векове део српске историјске судбине, Беч је непосредно и битно утицао на формирање модерне националне свести код Срба.² У питању је град у ком су се Срби повезали са остатком Европе, космополитско средиште које ће српској култури утиснути трајни печат преко бројних уметника, књижевника и научника који су, боравећи у *царствујушцем граду Вијени*, прихватили тековине западноевропске цивилизације.³ Наравно, овде су доношене и важне политичке одлуке (које су често имале пресудан утицај на историјски развој српског народа), а што је морало остати за собом писаних трагова.

Значај архивске грађе у бечким архивима за српску националну историју је несумњив и неспоран, али би његове истинске размере тек требало, макар оквирно, утврдити. Овај нимало једноставан задатак данас је увелико олакшан захваљујући обједињавању рада различитих архивских установа које су деловале у Бечу до краја

¹ виши архивист, fkzr1984@gmail.com

² Дејан Медаковић, *Срби у Бечу*, Нови Сад 1998, 9, 10-11.

³ *Исто*, 22.

Другог светског рата. Њихова централизација и интегрисање резултирала су конституисањем Аустријског државног архива, чије је формирање представљало сложен и дуготрајан вишегодишњи процес, започет у међуратном, а највећим делом довршен у првим годинама послератног периода.⁴ У том процесу дошло је до централизације и фузије већ постојећих и раније самосталних архива који су у оквиру нове установе добили статус *архивских одељења (Archivabteilungen)*. То су редом били:

1. *Кућни, дворски и државни архив*⁵;
2. *Ратни архив*⁶;
3. *Општи управни архив*⁷;
4. *Финансијски и Архив Дворске коморе*⁸.

302

⁴ Први кораци у централизацији аустријских архивских установа учињени су непосредно након Аншлуса Аустрије 1938, да би били озваничени и настављени доношењем тзв. *Закона о преносу власти (Behördenüberleitungsgesetz)* 28. јула 1945. године. Овим актом је *de facto* устројен *Аустријски државни архив*.

⁵ **Кућни, дворски и државни архив** (*Haus-, Hof- und Staatsarchiv*, скр. *HHStA*) основала је Марија Терезија 1749. године као главни и централни породични (династички) архив. Његовим формирањем – којим су на једном месту (у Бечу) обједињени владарски и државни документи дотле расути на разним странама – она је настојала да акта која говоре о правима владара и династије буду лако доступна у случају да се за њима јави потреба. Оснивање Архива јавило се као последица лошег искуства у Рату за аустријско наслеђе (1740–1748), у ком је озбиљно угрожено не само право Хабзбурговаца на титулу царева Светог римског царства немачке народности, већ и опстанак Монархије (<https://www.oesta.gv.at/ueber-uns/geschichte/haus-hof-und-staatsarchiv2.html>; приступљено 28. 10. 2023).

⁶ **Ратни архив** (*Kriegsarchiv*) чува око 50 дужних километара грађе, од тога 180.000 архивских кутија, 60.000 деловодника и преко 600.000 карата и планова. Ово је најзначајнији војни архив у Централној Европи, а збирка карата је највећа у Аустрији. Библиотека Ратног архива убраја се у најобимније збирке старије стручне војне и историјске литературе (<https://www.oesta.gv.at/ueber-uns/geschichte/kriegsarchiv2.html>; приступљено 28. 10. 2023).

⁷ **Општи управни архив** (*Allgemeines Verwaltungsarchiv*, скр. *AVA*) чува 12.700 дужних метара архивске грађе настале радом централних органа власти надлежних за унутрашњу политику Хабзбуршке монархије од 16. века. Овом грађом је обухваћена значајна збирка карата и планова, као и око 5.000 повеља. Корени овог архива, тј. одељења сежу до 1749. године, када је Марија Терезија основала *Дирекцију за административне и финансијске послове (Directorium in publicis et cameralibus)* у првом таласу својих реформи након Рата за аустријско наслеђе. Језгро овог архивског одељења чине архиви министарства унутрашњих послова и правде, а касније и министарства просвете, део архиве министарства саобраћаја, више породичних архива, велики број легата и збирки, као и аудио-визуелна збирка (<https://www.oesta.gv.at/ueber-uns/geschichte/allgemeines-verwaltungs-finanz-und-hofkammerarchiv.html>; приступљено 28. 10. 2023).

⁸ **Финансијски и Архив Дворске коморе** (*Finanz- und Hofkammerarchiv*, скр. *FHKA*) најстарија је архивска установа у Аустрији која чува грађу Дворске коморе (*Hofkammer*), врховног финансијског органа Хабзбуршке монархије, у периоду 1527–1848. године. Касније се овај архив спојио са архивом Министарства финансија, правним наследником Коморе иза 1848. године, а од 2006. све више се говори о њиховој интеграцији, тј.

Уз ретке изузетке, грађа ових архива, тј. архивских одељења, хронолошки покрива период постојања Хабзбуршке монархије, тј. Аустријског царства (од 1867. Аустроугарске) до 1918. године, односно до краја Првог светског рата.⁹

Њима је 1983. придружен новоосновани *Архив Републике (Archiv der Republik, скр. AdR)* као посебно одељење које чува архивску грађу насталу радом централних управних органа Републике Аустрије од њеног оснивања 1918. године па до почетка 21. века.¹⁰

Архивска грађа сваког одељења разврстана је по следећем хијерархијском принципу:

- 1) групе фондова (*Bestandsgruppe*);
- 2) фонд или збирка (*Bestand*);
- 3) делови фонда или збирке (*Teilbestände*);
- 4) серије (*Serien*);
- 5) подсерије (*Unterserien*);
- 6) предмети (*Akten, Dossier, Konvolut*);
- 7) документи (*Dokument*).

„фузији” са Општим управним архивом у јединствено архивско одељење (<https://www.oesta.gv.at/ueber-uns/geschichte/allgemeines-verwaltungs-finanz-und-hofkammerarchiv.html>; приступљено 28. 10. 2023).

⁹ За више детаља о организационој структури, грађи и раду Аустријског државног архива види: Igor Karaman, „Poslijeratni razvitak i sadašnja organizacija austrijskog Državnog arhiva u Beču”, *Arhivski vjesnik* 1, god. I, 1958, 615-622. Иако је настао пре више од шест деценија, овај рад није много изгубио на актуелности, што сведочи о чврстим и трајним организационим основама на којима почива ова архивска установа. За потребе овог прилога су, поред Карамановог извештаја, коришћени подаци са званичне веб-странице Аустријског државног архива ([oesta.gv.at](https://www.oesta.gv.at)).

¹⁰ Оснивање овог, најмлађег архивског одељења, уско је повезано са изградњом нове, централне архивске зграде која је трајала од 1981. до 1986. године. Она архивска грађа аустријских централних власти која се до 1983. чувала у другим архивским одељењима (око 140.000 архивских јединица) уступљена је Архиву Републике 1987. године, приликом његовог усељења у нове просторије у улици Нотендорфер. Тамо где није било могуће извршити раздвајање фондова по принципу „Монархија или Република” са 1918. као граничном годином, о месту чувања, тј. надлежном архивском одељењу, одлучивало се од једног до другог (појединачног) случаја. За непуних 40 година постојања, Архив Републике је готово упетостручио грађу својих фондова. У просеку годишње преузме 1,5 км архивске грађе. Тренутно чува око 430.000 архивских кутија, што, заједно са свим повељама, збиркама планова, плакатима итд. одговара обиму од око 100.000 дужних метара. Његова архивска грађа је тематски подељена у 22 групе фондова, са преко 860 издиференцираних делова фонда, чији се садржај креће у распону од аката највиших органа власти, преко грађе настале радом Министарства спољних и унутрашњих послова, правосуђа, трговине, пољопривреде и шумарства, образовања и уметности, саобраћаја, одбране земље и финансија, до аката о обештећењима, пензијама и цивилних и војних евиденција из времена нацистичког режима („*Geschichte: Archiv der Republik*”, [oesta.gv.at/ueber-uns/geschichte/archiv-der-republik2.html](https://www.oesta.gv.at/ueber-uns/geschichte/archiv-der-republik2.html); приступљено 9. 11. 2020).

Сигнатура сваког појединачног документа који се чува у Аустријском државном архиву формира се по јасно утврђеном принципу, на основу редом датих скраћеница назива сваког архивског одељења, групе фондова, фонда, дела фонда, серије или подсерије (ако их има) и одговарајућег броја. На њен почетак се додаје скраћена међународна ознака за Аустрију (АТ) и скраћеница за сам Аустријски државни архив – ОеStА. Тако нпр. сигнатура АТ-ОеStА/КА BS I WK FRONTEN Serbien, 2105 указује да се предметна архивска јединица чува у Ратном архиву (*Kriegsarchiv*, скр. КА), групи фондова *Збирка слика и аудио-визуелне збирке (Bildersammlung und audio-visuelle Sammlungen*, скр. BS), фонду *Збирка слика из Првог светског рата 1914–1918 (Bildersammlung 1. Weltkrieg 1914–1918*, скр. I WK), серији *Фронтони (Fronten)*, подсерији *Србуја (Serbien)*, под редним бројем 2105.

304

Узорно приређена званична веб-страница Аустријског државног архива (*oesta.gv.at*) омогућава једноставну и брзу претрагу фондова и збирки ове установе, при чему познавање немачког језика готово да и није потребно. Унос одредница „Прокупље” („Prokuplje”) и „Чачак” („Сасак”) у онлајн-претраживач Аустријског државног архива (*Archiv-Informationssystem*) резултира проналажењем неколико десетина архивских јединица која се односе или у својим називима садрже имена ових градова, при чему се мањи део односи на Прокупље, а већи на Чачак. Уз тек неколико изузетака, све оне се чувају у оквиру Ратног архива, најчешће су везане за период Првог светског рата и аустроугарску окупацију Србије (1915–1918), а предњаче фотографије и судски предмети. Остале се чувају у фондовима *Кућног, дворског и државног архива*.

Почеци Ратног архива везују се за 1711. годину, када је цар Јосиф I наложио да се отвори место архивара при Дворском ратном већу (*Hofkriegsrat*), највишој војној инстанци у Хабзбуршкој монархији у том тренутку. Већ у првој половини 18. века овај архив је постао централни војни архив, не само сређујући архивску грађу насталу радом Дворског ратног већа, већ и преузимајући рукописну заоставштину умрлих војних лица. Следећи значајан корак забележен је 1779. године када је цар Јосиф II наложио систематску обраду архивске грађе из ратова Хабзбуршке монархије вођених од 1740. године па надаље. Аустријски надвојвода Карло је 1801. наложио стварање једне војне установе која би подигла интелектуални ниво официрског кора, с једне стране кроз пружање историјског осврта на војну историју, а с друге кроз прикупљање актуелних података о потенцијалним ратиштима, као и кроз научноистраживачки рад. Тако је царском одлуком од 23. марта 1801. основан Царско-краљевски архив, који је организационо био потчињен генералштабу, са задатком да прикупља документе и карте, али и да се бави научноистраживачким радом и издаваштвом.¹¹ Стари архив при Дворском ратном већу уступио је своју грађу новооснованом архиву и постао регистратура.

Царско-краљевски ратни архив (од 1899. године Царски и краљевски ратни архив) најпре се састојао из одељења за документе, архиве карата и планова, библиотеке и одељења за војно-историјски рад које је од средине 19. века почело да објављује архивску грађу из новије аустријске војне историје.

¹¹ Од 1808. Ратни архив је почео да издаје *Аустријски војнички часопис (Österreichische militärische Zeitschrift)*, а од 1876. траје објављивање часописа *Саопштења царско-краљевског ратног архива (Mitteilungen des k. k. Kriegsarchiv)*.

Са избијањем Првог светског рата, Ратни архив је добио нове задатке – презимање архивске грађе која је масовно пристизала са фронтана, али и рад са ратном штампом и пропагандом. Услед повећаног обима посла и број особља је био осетно повећан. Ратни архив је 1918. постао цивилна установа која је након распада Аустроугарске монархије преузела архивску грађу насталу радом укинутих војних установа, служби и звања (попут архива војних судова или архива морнарице). Од Аншлуса Аустрије (1938) до обнове аустријске државности (1945), Ратни архив је под именом *Војни архив Беч (Heeresarchiv Wien)* био део немачке војне управе. Године 1945. постао је архивско одељење новоформираног Аустријског државног архива.

Архивска грађа Ратног архива подељена је у 22 групе фондова, од којих три чувају архивску грађу која се односи на Прокупље и Чачак. То су: *Архив Војног суда (Militärgerichtsarchiv)*¹², *Збирка карата и планова (Karten- und Plansammlung)*¹³ и *Збирка слика и аудио-визуелна збирка (Bildersammlung und audiovisuelle Sammlungen)*¹⁴.

¹² Група фондова *Архив војних судова (Militärgerichtsarchiv, скр. MGA)* развила се из истоименог (једног!) фонда који је настао за време Првог светског рата при Ратном архиву, а чије се формирање показало неопходним услед великог броја судских процеса вођених пред војним судовима у то време и огромне количине грађе настале у њиховом раду. Степен сачуваности ове грађе варира од места до места и од случаја до случаја. Многи предмети су, из разних разлога, до краја рата остали у датим местима – на фронту или у градовима који су били седишта војних судова – да би у метежу који је пратио крај рата били изгубљени или пак заплени од стране власти држава-наследница Аустроугарске. Након рата, према споразуму новоформиране Аустријске републике и ових држава, добар део грађе је уступљен нарочито Италији и Чехословачкој, док је Мађарска још од раније имала грађу судова из свог дела бивше (заједничке) државе. Становништво окупираних земаља и области које правно гледано нису биле у саставу Аустроугарске (као што је то био случај са Србијом), потпадало је под надлежност војних судова будући да за њега није важио грађански законик Двојне монархије. На самом почетку рата, кривично гоњење у окупираним областима бивало је поверено надлежној војној команди на том подручју. Касније, са успостављањем војних управа (гувернмана) за Србију, Црну Гору и Пољску, дошло је до реорганизације војних судова, па су седишта војних команди постала и седишта првостепених војних судова – такав је био случај и са Чачком. Остала седишта војних судова од значаја за Србију чија се архивска грађа чува у оквиру посебних фондова у Аустријском државном архиву су Београд, Пећ, Јагодина, Крагујевац, Милановац, Митровица, Нови Пазар, Петроварадин, Пријепоље, Шабац, Смедерево, Ужице и Ваљево (<https://www.archivinformationssystem.at/detail.aspx?id=4808>; приступљено 28. 10. 2023)

¹³ *Збирка карата и планова* назив је групе фондова *Ратног, тј. Војног архива* која чува већ поменутих 600.000 различитих рукописних, штампаних и литографисаних карата и планова, насталих у временском распону од краја 15. века (ска. 1480) до краја Првог светског рата. Претежна већина ове грађе настала је у периоду од позног 17. века до 1918. године, а њени корени потичу из архиве Дворског ратног већа (*Hofkriegsrat*), као врховне војне инстанце Хабзбуршке монархије. Највеће заслуге за формирање стабилне и трајне збирке карата и планова иду на рачун врховних команданата царске војске у доба Марије Терезије и Јосифа II – фелдмаршала Ласија и грофа Хадика.

¹⁴ *Збирка слика и аудио-визуелне збирке* обухвата десетак архивских фондова и збирки, од којих је најзначајнији фонд *Збирка слика из Првог светског рата (Bildersammlung aus der 1. Weltkrieg 1914–1918)*. Она се даље дели на серије: 1) *Фронтони (Fronten)*; 2) *Албу-*

Мањи део архивске грађе која се односи на Прокупље и Чачак (свега три архивске јединице) чува се у архивском одељењу *Кућни, дворски и државни архив*. Као спољно одељење Аустријског државног архива, *Кућни, дворски и државни архив* је смештен мимо осталих, у посебној архивској згради на бечком тргу Миноритенплац. Горња гранична година његових фондова је 1918, као година распада Аустроугарске монархије. Најстарији документ који се чува у овом одељењу је повеља цара Лудвига Побожног из 816. године. Сва грађа овог архива, тј. архивског одељења, је тематски подељена у 11 група фондова чији садржај обухвата следеће важне целине (области): историју династије Хабзбург, делатност највиших дворских служби и органа, царског кабинета и највиших царских савета; дипломатију и спољну политику Аустријског царства (Аустроугарске), те управу и законодавство Светог римског царства немачке народности (до 1806. године). Архивска грађа која се односи на династију, двор, државна (дипломатска) питања и Свето римско царство значајно је допуњена бројним властелинским и породичним архивама, приватним писаним заоставштинама, тј. легатима, као и бројним збиркама, међу којима је једна од најзначајнијих Збирка повеља. Остале збирке обухватају одливке печата и штамбиља, рукописе, као и карте и планове.

АРХИВСКА ГРАЂА О ПРОКУПЉУ

Архивска грађа Аустријског државног архива која се односи на Прокупље обухвата укупно седам архивских јединица: у питању су две фотографије настале у периоду између 1914. и 20. јула 1917. године, три судска предмета из ратног периода који се односе на лица рођена или са пребивалиштем у Прокупљу, те један предмет и један документ који се односе на Топлички устанак 1917. године, догађај захваљујући којем је овај део Краљевине Србије у време окупације био један од ретких који је од међуратног периода па до данас у више наврата темељно научно обрађиван.¹⁵ Међу литературом која се њиме бави најзначајнији су радови Јова-

---

ми (Alben); 3) Портрети (Porträte). Серија Фронтони подељена је на подсерије по географском кључу и абecedном реду, при чему једна од њих носи назив *Србија (Serbien)*. Ова подсерија садржи близу 3.500 фотографија Србије, њених људи, градова, села и предела из времена Првог светског рата и представља изузетно богат визуелни извор за тај период националне историје.

¹⁵ Топлички устанак, *једини на територијама окупираним од трупа Централних стила у Великом рату*, трајао је око месец дана (у фебруару и марту 1917), а претходиле су му и следовале герилске борбе. Захватио је Топлички округ – Косанички, Прокупачки, Јабланички и Добрички срез, источне и средње пределе Копаника и Јастребац, Запаље, Црну Траву, Власотинце и територију око реке Тимок. У гушењу устанка учествовале су јединице аустроугарске и бугарске војске, а у мањој мери немачке трупе и плаћеници албанског порекла. Бројност и техничка предност биле су на страни припадника окупационих снага. Војници окупационих трупа су угушили побуну и сурово се осветили цивилима. У казненој експедицији настрадало је, по подацима Анкетног одбора (комисије) за утврђивање узрока побуне у Топличком и Врањском округу и осталим крајевима, око 20.000 људи, углавном стараца, жена и деце, запаљено 50.000 стамбених и економских објеката и нанета огромна материјална штета. Божица Младеновић, *Топлички устанак 1917*, Нови Сад 2017, 7.

на Дерока¹⁶, Миливоја Перовића¹⁷, Андреја Митровића¹⁸ и бројни чланци Божице Младеновић расути по различитим часописима, а обједињени 2017, о стогодишњици овог догађаја, у обимној књизи под називом *Топлички устанак 1917*.¹⁹

Прва од поменуте две фотографије (Слика 1)²⁰ приказује панораму Прокупља, које се може идентификовати по здању градске куће²¹ видљивом у позадини, на десној страни снимка, видно одударујући од осталих грађевинских објеката у свом окружењу. У првом плану је брисани простор, а у другом раштркане куће махом са белим фасадама и без правилне уличне структуре, типичне за планински терен који се разазнаје у позадини. Дуж леве ивице снимка стоји скраћеница војне провенијенције: „71-90-I-D-KMDO”.

Слична ознака („70-90-I-D-KMDO”) налази се дуж десне ивице друге фотографије (Слика 2)²², са чије је леве стране овековечен непознати мушкарац са капом и рукама у цеповима како стоји ниже у односу на грађевине иза и изнад његових леђа, док је сасвим у позадини брдски предео. Са десне стране, супротно од њега, може се разазнати црква Светог Прокопија ограђена зидом, чиме ова фотографија представља леп илустративни допринос за историју ове богомоље, најстарије на тлу Србије после цркве Светог Петра у Расу.²³

Обе фотографије у свом опису садрже напомену да су настале пре 20. јула 1917. године. Чувају се у Ратном архиву, у оквиру групе фондова *Збирка фотографија и аудио-визуелна збирка (Bildersammlung und audio-visuelle Sammlungen*, скр. BS), фонда *Збирка слика из Првог светског рата 1914–1918 (Bildersammlung 1. Weltkrieg 1914–1918*, скр. I WK 1914–1918), серије *Фронтови (Fronten)*, подсерије *Србија (Serbien)*.

Три судска предмета која у себи садрже одредницу „Прокупље” односе се на Стевана Радивојевића (рођеног и настањеног у Прокупљу)²⁴, пароха Александра Ја-

¹⁶ Јован Дерок, *Топлички устанак и оружани отпор у окупираној отаџбини 1916–1918*, Београд 1940 (Ниш 2018).²

¹⁷ Миливоје Перовић, *Топлички устанак 1917*, б. м., 1971. Ова Перовићева књига, настала на основу свеобухватног истраживања у архивима у Београду (Војно-историјски институт ЈНА, Архив НР Србије), Софији (Централни државни историјски архив, Војно-историјски архив) и Прокупљу (Топлички архив), постала је полазна основа за сва даља истраживања ове теме.

¹⁸ Андреј Митровић, *Устаничке борбе у Србији 1916–1918*, Београд 1987.

¹⁹ Божица Младеновић, *Топлички устанак 1917*, Нови Сад 2017.

²⁰ АТ-ОеStA / КА BS I WK Fronten Serbien, 2104 (*Prokuplje (westlich Nis). Ortsansicht*)

²¹ Ова зграда саграђена је 1909. године за потребе окружног начелства и суда Топличког округа, према замислима архитеката Бранка Таназевића и Драгутина Маслаћа. На снимку је видљива главна (предња) фасада, *симетричне диспозиције са наглашеним средшњим ризалитом*. Од 1979. године налази се под заштитом закона као споменик културе (Цветковић – Стошић 2022, 102).

²² АТ-ОеStA / КА BS I WK Fronten Serbien, 2105 (*Prokuplje (westlich Nis). Ortsansicht*)

²³ Црква Светог Прокопија имала је више фаза грађења, а датује се у период од 9. до 11. века. У другој половини 14. века дозидан је јужни брод и после пада Ниша пренете су мошти светог Прокопија. Године 2001. у порти цркве откривени су остаци монументалних римских терми (Цветковић – Стошић 2022, 18).

²⁴ АТ-ОеStA / КА MGA GS B Belgrad Akten K 1024/17 (Radivojovic, Stevan)

нићијевића (такође рођеног у Прокупљу, а настањеног у Сибници)²⁵ и извесну Розу (или Ружу?) Хеклер (са девојачким презименом Стојановић)²⁶, рођену у Прокупљу, а са пребивалиштем у Београду. Као време настанка Јанићијевићевог предмета назначена је 1916, док је код Радивојевића и Хеклеревог убележена 1917. година. Без детаљнијег увида у ову архивску грађу може се само претпоставити да су последња два у вези са Топличким устанком. Из сигнатуре се види да су ова акта настала радом окупационог војног суда у Београду – чувају се у оквиру одељења *Ратни архив* (КА), групе фондова *Архив Војног суда* (*Militärgerichtsarchiv*, скр. МГА), фонда *Седишта војних судова А–Ш* (*Gerichtsstandsorte A–Z*, скр. G), серије *Београд 1915–1918* (*Belgrad*).

На Топлички устанак свакако се односе преостале две архивске јединице сличног назива, обе настале марта 1917. године: прва је предмет насловљен *Кретање банди на подручју Прокупља, Куришумлије и Лебана*²⁷, а друга је документ сличног назива – *Устанак у области Прокупља, Лебана и Куришумлије*.²⁸ Оне се, међутим, не налазе у оквиру *Ратног архива*, већ се чувају у *Кућном, дворском и државном архиву*, у оквиру групе фондова *Дипломатија и спољна политика 1848–1918* (*Diplomatie und Außenpolitik 1848–1918*), фонд *Архив амбасада и конзулата 1617–1920* (*Gesandtschafts- und Konsulatsarchiv*, скр. GKA), део фонда *Београд. Архива Представништва Министарства спољних послова при Војном гувернману 1915–1918* (*Belgrad. Vertretung des MdÄ beim Militärgouvernement*, скр. *VertrMdÄ Belgrad*).

АРХИВСКА ГРАЂА О ЧАЧКУ

Архивска грађа о Чачку у фондовима и збиркама Аустријског државног архива осетно је богатија у односу на ону о Прокупљу и обухвата педесетак архивских јединица. С изузетком једног документа који се чува у *Кућном, дворском и државном архиву*, све остале потичу из одељења *Ратни архив*, али припадају различитим групама фондова и фондовима, а једна чак представља засебан фонд. Међу њима доминирају фотографије и судска акта, настали претежно у време Првог светског рата, мада има и карата и планова из ранијих епоха (18. и 19. век).

Случај Чачка у време окупације Србије од 1915. до 1918. године представља парадигму српске историографије о Првом светском рату која је све до осамдесетих година прошлог века предност давала дешавањима ван граница Краљевине Србије, где су се за то време налазили сви носиоци њеног државног суверенитета: круна, влада, војска.²⁹ Трогодишња окупација Централних сила – Аустроугарске, Бугарске и Немачке – била је „неузорана ледина“ домаће историографије, с изузетком можда појединих епизода попут већ поменутог Топличког устанка, који је још у међуратном периоду постао предмет научне обраде.

²⁵ AT-OeStA / KA MGA GS B Belgrad Akten K 728/16 (Janicijevic, Alexander)

²⁶ AT-OeStA / KA MGA GS B Belgrad Akten K 794/17 (Hekler, Rosa)

²⁷ AT-OeStA / HHStA GKA VertrMdÄ Belgrad 2-1-18 (Bandenbewegung im Gebiete von Prokuplje – Kursumlje – Lebane)

²⁸ AT-OeStA / HHStA GKA VertrMdÄ Belgrad 2-1-17 (Der Aufstand im Gebiete Prokuplje – Lebane – Kursumlje)

²⁹ Богдан Трифуновић, *Живот под окупацијом. Чачански округ 1915–1918*, Чачак 2010, 11.

Тек осамдесетих година прошлог века дошло је до постепеног начињања ове теме, па се тако и Чачак, између осталог, нашао под лупом историчара. Лед су пробила реномирана имена историјске науке Богумил Храбак³⁰ и Андреј Митровић³¹, али је најцеловитији и најсвеобухватнији приказ дешавања на подручју Чачка и околине дао Богдан Трифуновић у својој монографији из 2010. године под називом *Живот под окупацијом. Чачански округ 1915–1918*.³² У њој је детаљно приказао подручје Чачанског округа током ратних година (1914/1915), затим успостављање окупационог система власти на овој територији, привредне прилике под окупацијом, те последице окупације на демографску слику овдашњег становништва и приватни живот (исхрану, болести и лечење, те свакодневницу). Осликавајући тако период окупације Краљевине Србије у Првом светском рату *из перспективе српске провинције* (подв. аут.), Трифуновић је свој рад засновао на савесном истраживању архивске грађе Архива Србије (данас Државни архив Србије) и то два архивска фонда – *Војни генерални гувернман за Србију – Београд 1915–1918* (скр. ВГГ) и *Министарство иностраних дела (МИД) 1871–1918 (Политичко одељење)*. Међутим, и сам је морао уочити и изнети оцену да подаци који се односе на Чачак, односно Чачански округ, *нису обједињени на основу свог порекла настанка, већ су распоређени према пријему у одељења Гувернмана*³³, што је увелико морало отежавати његов научноистраживачки рад. Такође, отежавајућу околност представљала је и чињеница да грађа *Међуопштинског историјског архива у Чачку у највећој мери није сачувана за истраживани период, а оно што је сачувано налази се разбацано између великог броја мањих архивских целина, што је нарочито карактеристично за документе везане за окружно и средско средиште Чачак*.³⁴ Овај хендикеп је тек делимично надомештен коришћењем *Службеног гласника ц. и кр. Окружног заповедништва у Чачку (Amtsblatt des k. u. k. Kreiskommandos Čačak)*, окупационом штампом (*Belgrader Nachrichten*) и мемоарском грађом.³⁵

Имајући све ово у виду, архивска грађа о Чачку у време Првог светског рата, настала радом освајачке аустроугарске војске и окупационих органа власти, само добија на значају. Она, с једне стране, потврђује досадашња сазнања домаће историографије о овој теми, док их са друге осетно проширује и допуњава. За разлику од поменуте архивске грађе у Архиву Србије где су подаци „раштркани” унутар једног фонда, овде је она груписана, концентрисанија и лакша за проналажење и ко-

³⁰ Богумил Храбак, „Борбе са аустро-немачким поробљивачима на простору Пожега – Чачак – Краљево у јесен 1915. године”, *Зборник радова Народног музеја XIII*, Чачак 1983, 53-88.

³¹ Андреј Митровић, *Устаничке борбе у окупираној Србији 1916–1918*, Београд 1987.

³² Ова монографија настала је на основу Трифуновићеве мастер-тезе одбрањене три године раније на Катедри за историју Филозофског факултета у Београду, из које су изведена и два тематски (и географски) блиска рада објављена у међувремену у стручној периодици: Богдан Трифуновић, „Структура и организација окупационе управе на подручју округа Чачак током Првог светског рата 1915–1918”, *Зборник радова Народног музеја XXXVII*, Чачак 2007, 97-132; Исти, „Округ Чачак 1915–1918”, *Годишњак за друштвену историју*, год. XVI, св. 1, Београд 2009, 45-68.

³³ Богдан Трифуновић, *Живот под окупацијом...*, 15.

³⁴ Исто

³⁵ Исто

ришћење. Посебно је важно истаћи и велики број сачуваних фотографија који визуелно употпуњују корпус наших знања о Чачку под окупацијом 1915–1918. године.³⁶

Поменути посебни архивски фонд Аустријског државног архива носи назив „Чачак” (*Cacak*) и садржи архивску грађу насталу радом Војног суда чије је седиште за време аустроугарске окупације било у овом граду.³⁷ Нажалост, онлајн-претраживач не наводи податке о количини архивске грађе – једино о њеном временском распону (1916–1917). Овај фонд је део већ поменуте групе фондова која обухвата архиву свих војних судова (*Militärgerichtsarchiv*) поређану по абecedном реду (A–Z), према почетним словима имена градова у којима су војни судови имали своје седиште. Један од тих фондова је и „Београд” (*Belgrad*), у ком се чува укупно четрнаест судских аката у вези са Чачком, односно лицима рођеним у Чачку и околини³⁸, а која су по неком основу (највероватније по пребивалишту) потпадала под надлежност војног суда у српској престоници.

310

Другу групу архивалија Аустријског државног архива које се односе на Чачак чине фотографије које се, без изузетка, чувају у оквиру групе фондова *Ликовна збирка и аудио-визуелне збирке*, фонд *Први светски рат*, серија *Фронтови*, под-серија *Србија*.³⁹ Шест фотографија настало је у самом Чачку или његовом непосредном окружењу. На неким је могуће идентификовати поједине објекте, попут Старог начелства (означеног као *Зграда [војне] команде*, Слика 3)⁴⁰ или железничке станице (Слика 4)⁴¹, док су на другима снимљена неименована лица на градским локацијама које се не могу сасвим поуздано и са сигурношћу препознати; у њиховом прецизнијем идентификовању локалним историчарима можда могу помоћи прило-

³⁶ У Трифуновићевој монографији о Чачку под окупацијом објављено је неколико фотографија из тог периода: снимак главне улице и седишта полиције (стр. 31), аустроугарски официри у Чачку (стр. 79), обрада кукуруза у чачанском крају 1916. године (стр. 113), глумци представа *Обичан човек* и *Тидо* играних у Чачку током окупације (стр. 163), прослава ослобођења града 1918. године (стр. 67) итд., али је број фотографија Аустријског државног архива о Чачку и околним местима знатно већи (прим. аут.).

³⁷ AT-OeStA / KA MGA GS C Cacak

³⁸ AT-OeStA / KA MGA GS B Belgrad Akten K 612/16 (Antonovic, Ljubica); AT-OeStA / KA MGA GS B Belgrad Akten K 643/17 (Stankovic, Jovan); AT-OeStA / KA MGA GS B Belgrad Akten K 329/16 (Pajevic, Danilo); AT-OeStA / KA MGA GS B Belgrad Akten K 834/16 (Vukotic, Milka); AT-OeStA / KA MGA GS B Belgrad Akten K 879/16 (Knezevic, Dragutin); AT-OeStA / KA MGA GS B Belgrad Akten K 15/17 (Gavrilovic, Stana); AT-OeStA / KA MGA GS B Belgrad Akten K 606/16 (Ruzic, Dobroslav); AT-OeStA / KA MGA GS B Belgrad Akten K 78/17 (Jankovic, Mihajlo); AT-OeStA / KA MGA GS B Belgrad Akten K 606/16 (Vukovanovic, Radomir); AT-OeStA / KA MGA GS B Belgrad Akten K 704/16 (Bozovic, Novinka); AT-OeStA / KA MGA GS B Belgrad Akten K 358/16 (Jakovljevic, Milka); AT-OeStA / KA MGA GS B Belgrad Akten K 1055/16 (Pajevic, Danilo); AT-OeStA / KA MGA GS B Belgrad Akten K 1091/17 (Karovic, Persida); AT-OeStA / KA MGA GS B Belgrad Akten K 1039/17 (Zaric, Zivka)

³⁹ Подсерија Србија садржи близу 3.500 фотографија из Србије у време Првог светског рата и аустроугарске окупације, које се односе не само на Чачак, већ и на друге градове – Београд, Ниш, Крагујевац итд.

⁴⁰ AT-OeStA / KA BS I WK Fronten Serbien, 811 (Kommandogebäude, Cacak)

⁴¹ AT-OeStA / KA BS I WK Fronten Serbien, 1216 (Cacak. Bahnhof)

жени описи: *Добровољна спасилачка станица*⁴², *Течај за плетење корти*⁴³, *Школа сиротишта за дечаке* (Слика 5).⁴⁴

Последње фотографије сиротишта сликовито илуструју тешку ратну судбину која је погодила Чачак и његову околину: на основу спискова којима данас располажемо, публикованих у раду М. Пурића⁴⁵, данас се зна да је у Чачку након Првог светског рата забележено укупно 403 детета која су остала без једног или оба родитеља у периоду 1914–1918. године.⁴⁶ Ова бројка је свакако велика ако се узме у обзир број становника који је Чачак имао пре рата, односно за време рата 1916. године: она износи 7,1% од укупног броја становника Чачка из 1910, односно 9,7% од броја становника Чачка из 1916. године.⁴⁷

На две фотографије овековечен је Херман Кевеш фон Кевешхаза, аустроугарски армијски генерал, један од главних војних заповедника аустроугарске војске у Србији и њен последњи врховни командант.⁴⁸ На првој је сам, на коњу⁴⁹, а на другој окружен официрима из свог штаба.⁵⁰

⁴² AT-OeStA / KA BS I WK Fronten Serbien, 829 (Freiwillige Rettungsstation, Cacak)

⁴³ AT-OeStA / KA KBS I WK Fronten Serbien, 832 (Korbflechterschule, Cacak)

⁴⁴ AT-OeStA / KA BS I WK Fronten Serbien, 831 (Waisen-knabenschule, Cacak); AT-OeStA / KA BS I WK Fronten Serbien, 832, Waisen-knabenschule, Cacak)

⁴⁵ Мирослав Р. Пурић, „Спискови чачанске сирочади после Првог светског рата”, *Изворник. Грађа Међуопштинског историјског архива* 33, Чачак 2017, 221-278.

⁴⁶ М. Пурић, *нав. дело*, 226.

⁴⁷ Исто

⁴⁸ **Херман Кевеш фон Кевешхаза** (*Hermann Albin Josef Kövess von Kövessháza*, Темишвар, 1854 – Беч, 1924), аустроугарски фелдмаршал и последњи врховни командант заједничке аустроугарске (царске и краљевске) војске. Рођен у породици аустријског генералмајора, од малих ногу је припреман за војнички позив. Похађао је реалку у Будиму, а након тога Кадетски завод у Хајнбургу (1865–1868) и Војно-техничку академију у Знојму (1868–1872). Потом је ступио као поручник у 2. инжењерски пук. Као старији поручник похађао и завршио Војну школу у Бечу (1876–1878), учествовао у аустроугарској окупацији Босне и Херцеговине (1878/1879) и од 1880. до 1882. боравио у Сарајеву. Након тога је службовао у Кракову, Бечу, Инсбруку, Болцану (Јужни Тирол), истовремено напредујући у војничкој хијерархији. Почетак Првог светског рата дочекао је као командант 12. армијског корпуса са седиштем у Сибињу, носилац титуле поверљивог дворског саветника и Ордена Гвоздене круне првог степена. У „Великом рату” се борио најпре у Галицији, на Источном фронту, да би потом 1915. командовао 3. армијом у нападу на Србију. Ушавши у Београд 9. октобра 1914, наставио је напредовање и продро све до Драча. Касније се борио на Сочанском фронту и поново на руском ратишту, у покушају да заустави Брусиловљеву офанзиву. Од цара Карла именован је 6. августа 1917. за фелдмаршала, а 3. новембра наредне године и за врховног команданта аустроугарске оружане силе. Као последњи носилац овог звања, распустио је заједничку војску децембра 1918. Поред титуле мађарског барона, био је носилац бројних војничких одликовања, између осталог и Ордена Марије Терезије, Великог крста Ордена Светог Стефана, Таковског крста и др. Умро је у Бечу 1924. године. О Кевешхазију види у: Anton Peter Petri, *Biographisches Lexikon des Banater Deutschtums*, Marquartstein 1992, S. 976-977; Rudolf Kiszling, „Kövess von Kövessháza, Hermann Baron (1854–1924), General”, in: *Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950*, Bd. 4, Wien 1969, S. 53-54.

⁴⁹ AT-OeStA / KA BS I WK Fronten Serbien, 2400 (Armeekommandant von Kövess, Cacak)

⁵⁰ AT-OeStA / KA BS I WK Fronten Serbien, 2401 (Armeekommandant von Kövess mit Stab im

Потом следи серија од укупно 23 фотографије, од којих већина сведочи о Чачку у Првом светском рату као важном саобраћајном чворишту, будући да су на њима снимљени и прецизно назначени различити детаљи на пружним правцима Чачак – Горњи Милановац, Чачак – Ужице и Лајковац – Чачак. Тако нпр. пет фотографија пруге од Чачка до Горњег Милановца приказују: 1) мост преко реке Чемернице између Љубића и Прељине⁵¹; 2) минирање стена на четрнаестом километру пруге између Брђана и Клисуре⁵²; 3) железничку станицу у Брђанима (Слика 6)⁵³; 4) дуплу (S) кривину код Клисуре, на петнаестом километру пруге⁵⁴; 5) мост поред Клисуре⁵⁵.

Од укупно осам фотографских снимака пруге Чачак – Ужице, половина приказује железнички мост дигнут у ваздух крајем новембра 1916⁵⁶, две приказују постављање, тј. изградњу новог моста⁵⁷, а исто толико завршен, новосаграђени мост с почетка 1917. године.⁵⁸ На две фотографије овековечено је прављење насипа на тридесет шестом километру пруге Лајковац – Чачак.⁵⁹

Значај овог града као саобраћајне петље у окупираној Србији још више истиче пет архивских кутија које носе ознаку „Лајковац – Чачак” и односе се по свему судећи на истоимену пругу уског колосека чија је изградња започета непосредно пред Први светски рат, да би ратом била обустављена, а потом настављена иза 1918. године.⁶⁰ Ова архивска грађа чува се у оквиру групе фондова *Врховне војне инстан-*

Cacak)

⁵¹ AT–OeStA / KA BS I WK Fronten Serbien, 3259 (Brücke über die Cermenica zwischen Ljubic – Preljina (Cacak – Grn. Milanovac))

⁵² AT–OeStA / KA BS I WK Fronten Serbien, 3260 (Felssprengung bei Kilometer 13.2–13.4 zwischen Brgjani – Klisura (Cacak – Grn. Milanovac))

⁵³ AT–OeStA / KA BS I WK Fronten Serbien, 3261 (Bahnhof Brdjani, Cacak – Grn. Milanovac)

⁵⁴ AT–OeStA / KA BS I WK Fronten Serbien, 3262 (S-Kurve bei Kilometer 14.3–14.7 bei Klisura, Cacak–Grn. Milanovac)

⁵⁵ AT–OeStA / KA BS I WK Fronten Serbien, 3264 (Brücke nächst Klisura, Cacak – Grn. Milanovac)

⁵⁶ AT–OeStA / KA BS I WK Fronten Serbien, 1217 (Cacak. Gesprengte Brücke); AT–OeStA / KA BS I WK Fronten Serbien, 3125 (Strecke Cacak – Uzice, km 125, gesprengte Brücke); AT–OeStA / KA BS I WK Fronten Serbien, 3126 (Strecke Cacak–Uzice, km 125, gesprengte Brücke); AT–OeStA / KA BS I WK Fronten Serbien, 3127 (Strecke Cacak – Uzice, km 125, gesprengte Brücke)

⁵⁷ AT–OeStA / KA BS I WK Fronten Serbien, 3128 (Strecke Cacak – Uzice, Aufstellung der Brücke); AT–OeStA / KA BS I WK Fronten Serbien, 3129 (Strecke Cacak – Uzice, Km 125, Aufstellung der Brücke)

⁵⁸ AT–OeStA / KA BS I WK Fronten Serbien, 3130 (Strecke Cacak – Uzice, fertige Brücke); AT–OeStA / KA BS I WK Fronten Serbien, 3131 (Strecke Cacak – Uzice, fertige Brücke)

⁵⁹ AT–OeStA / KA BS I WK Fronten Serbien, 3249, „Dammrutschung (km 35.8 am Cacak, Lajkovec–Cacak); AT–OeStA / KA BS I WK Fronten Serbien, 3250, Dammrutschung (km 35.8 am Cacak, Lajkovec–Cacak)

⁶⁰ AT–OeStA / KA Zst KM ZTL SR 39 (Lajkovac – Cacak 1); AT–OeStA / KA Zst KM ZTL SR 40 (Lajkovac – Cacak 2); AT–OeStA / KA Zst KM ZTL SR 41 (Lajkovac – Cacak 3); AT–OeStA / KA Zst KM ZTL SR 42 (Lajkovac – Cacak 4); AT–OeStA / KA Zst KM ZTL SR 43 (Lajkovac – Cacak 5)

це (Zentralstellen), фонда Министарство одбране и Војна служба за ликвидацију (Kriegsministerium und Militärliquidierungsamt, 1848–1931), дела фонда Централна управа за транспорт (Zentraltransportleitung).

У оквиру богате збирке карата и планова Ратног архива налазе се три које у свом називу носе одредницу „Чачак”. Најстарија потиче из 1784. године и приказује део Србије између Шанца, Зворника, **Чачка** (подв. аут.) и Ужица, са подацима о путевима и терену са обе стране [Дрине].⁶¹ Нешто млађа потиче из 1817. године и показује путеве у Србији између Смедерева, Београда, Ваљева, Ужица, **Чачка** (подв. аут.) и Туприје.⁶² Напоследку, трећа карта настала је 1918 и приказује знатно шири простор обухваћен линијом Беље – Пула – Задар – Сарајево – **Чачак** (подв. аут.) – Беље.⁶³ Рађена је у размери 1:750.000, а као њен издавач је означен Царски и краљевски Војно-географски институт.

Одредница „Чачак” везује се за још један фонд – породични фонд *Шадек фон Дегенбург*⁶⁴, који обухвата период од 1842. до 1926. године, а има везе са Чачком утолико што је један од стваралаца грађе, др Гвидо Шадек фон Дегенбург, погинуо код Чачка 11. децембра 1915. године. Фонд припада групи фондова *Легати (Nachlässe) Ратног архива*.

Мимо Ратног, у *Кућном, дворском и државном архиву* чувају се *Упутства америчког посланика у Бечу америчком конзулу у Чачку*, чије је уручење датирано на новембар 1915. године.⁶⁵ Присуство америчког конзула у овом граду потврђено је у оновременом извештају аустријског хумористе и писца Александра Рода Роде, који је у Првом светском рату био извештач са руског и српског фронта за бечки дневник *Hoje fpaје пресе (Neue Freue Presse)*.⁶⁶ У збирци својих ратних чланака, објављеној 1918. године под насловом *Српски дневник*, он наводи да је Чачак у другој половини октобра 1915. био прибежиште неутралних дипломата, акредитованих на српском двору. Он бележи да су у Чачак приспели 17. октобра, али да се нису дуго задржали. Поред америчког конзула, за ког каже да је безуспешно покушао да једног Србина поведе са собом као свог наводног секретара, помиње још и румунског и грчког конзула.⁶⁷

⁶¹ АТ–ОеStА / КА KPS KS B III с, 10 (Idealkarte von einem Teil Serbiens und zwischen Sabac, Zwornik, Cacak und Uzice mit Angabe der Straßen und des beiderseitigen Terrains)

⁶² АТ–ОеStА / КА KPS B III с, 15 (Karte der Straßen in Serbien zwischen Semendria, Belgrad, Valjevo, Uzice, Cacak und Cuprija)

⁶³ АТ–ОеStА / КА KPS KS H V d, 8 (Zusammendruck Nr. 1064 den Raum umfassend: Villach. Pola – Zara – Sarajevo – Cacak – Belgrad – Gradiska – Nagykanizsa – Villach)

⁶⁴ АТ–ОеStА / КА NL 1427 (A, B, C) (Schadek von Degenburg, Familie)

⁶⁵ АТ/ОеStА / ННStА GKA VertrMdÄ Belgrad 1-4-9: 6/A P (Übermittlung einer Weisung des amerikanischen Botschafters in Wien an den amerikanischen Konsul in Cacak)

⁶⁶ Александар Рода Рода (право име: Шандор Фридрих Розенфелд, Дрновице, 1872 – Њујорк, 1945), аустријски писац, сатиричар и ратни извештач

⁶⁷ Никола Баковић, „Одељак из Српског дневника Роде Роде о посети Чачку и Овчарско-кабларској клисури 1915. године”, *Изворник. Грађа Међуопштинског историјског архива* 30, Чачак 2014, 131-157. Рода Родин извештај о Чачку један је од најзначајнијих извора за почетни период окупације у Чачку и често је навођен у историјским радовима који су обрађивали ову тему.

ЗАКЉУЧАК

Онлајн-претрага фондова и збирки Аустријског државног архива одредницама „Прокупље” и „Чачак” резултира проналажењем неколико десетина архивских јединица које се односе на ова два места у Србији, од чега мањи број (укупно 7) отпада на Прокупље, а већи (49) на Чачак. Ова архивска грађа је савесно аналитички обрађена и њени описи, доступни онлајн, пружају основне податке о грађи, њеној количини, ствараоцу (тамо где је то могуће), садржају, сродним јединицама описа, доступности те условима коришћења, као и о степену њене дигитализације. Претежна већина ових архивалија чува се у оквиру Ратног архива, а настала је у време Првог светског рата и аустроугарске окупације Србије: отуда и не чуди што највише има фотографија и судских аката из периода 1915–1917. Остаје отворено питање да ли је уопште и у којој мери ова архивска грађа позната локалним историчарима (али и истраживачима других профила) у дотичним местима, којима би у целисти могла послужити као више него користан извор информација о прошлости ове две урбане средине.

Важно је напоменути да горе побројане архивалије о Прокупљу и Чачку представљају тек мали део архивске грађе која се чува у фондовима Аустријског државног архива, а која се односи на личности, догађаје, установе и насељена места у Србији. Иако су у новије време забележени помаци у њеном коришћењу и публикавању, она углавном још увек представља непознаницу за домаће истраживаче што због језичке баријере, што из низа других, објективних или субјективних разлога.

ФОТОГРАФСКИ ПРИЛОЗИ⁶⁸

Слика 1 –
Панорама Прокупља, са
зградом Окружног начелства
(данас Градском кућом) у
другом плану с десне стране,
АТ-ОеStА / КА BS I WK
Fronten Serbien, 2104

⁶⁸ Дозвола за публикавање фотографија у прилогу добијена је од Аустријског државног архива 19. септембра 2023. године, у складу са Правилником о коришћењу архивске грађе ове установе, под деловодним бројем GZ: 2023-0.640.435 Одељења за односе са јавношћу, дигитализацију и сервис (*Stabstelle Öffentlichkeitsarbeit, Digitales und Service*).

Слика 2 –
Панорама Прокупља, са
црквом св. Прокопија (десно)
AT-OeStA / KA BS I WK
Fronten Serbien, 2105

Слика 3 –
Зграда Војне команде у Чачку
(данас седиште Историјског
архива Чачак)
AT-OeStA / KA BS I WK
Fronten Serbien, 811

Слика 4 –
Железничка станица у Чачку
AT-OeStA / KA BS I WK
Fronten Serbien, 1216

Слика 5 –
Школа сиротишта
за дечаке у Чачку
AT-OeStA / KA BS I WK
Fronten Serbien, 831

Слика 6 –
Железничка станица у
Брђанима на прузи Чачак –
Горњи Милановац
AT-OeStA / KA BS I WK
Fronten Serbien, 3261

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Баковић, Никола. „Одељак из Српског дневника Роде Роде о посети Чачку и Овчарско-кабларској клисури 1915. године”, *Изворник. Грађа Међуопштинског историјског архива* 30, Чачак 2014, 131-157.
- Бараћ, Лазар, Јоцић, Мирослава. *Црква св. Великомученика Прокопија у Прокупљу*, Српска православна црквена општина Прокупље, Прокупље 2009.
- Karaman, Igor. „Poslijeratni razvitak i sadašnja organizacija austrijskog Državnog arhiva u Beču”, *Arhivski vjesnik* 1, god. I, 1958, 615-622.
- Kiszling, Rudolf. „Kövess von Kövessháza, Hermann Baron von”, in: *Oesterreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950*, Bd. 4, Wien 1969, S. 53-54.
- Маринковић, Радован. „Протоколи умрлих о страдањима у борбама око Чачка у октобру / новембру 1915. године”, Чачак 2002, 187-198.
- Медаковић, Дејан. *Срби у Бечу*, Нови Сад 1998.
- Младеновић, Божица. *Топлички устанак 1917*, Нови Сад, 2017.
- *oesta.gv.at* (званични веб-сајт Аустријског државног архива)
- Перовић, Миливоје. *Топлички устанак 1917*. Б. м, 1971.
- Petri, Anton Peter. *Biographisches Lexikon des Banater Deutschtums*, Marquartstein 1992.
- Пурић, Мирослав. „Спискови чачанске сирочади после Првог светског рата”, *Изворник. Грађа Међуопштинског историјског архива* 33, Чачак 2017, 221-278.
- Трифуновић, Богдан. „Округ Чачак 1915–1918: последице окупације на свакодневни живот становништва“, *Годишњак за друштвену историју* год. 16, св. 1, Београд 2009, 45-68.
- Трифуновић, Богдан. „Структура и организација окупационе управе на подручју округа Чачак током Првог светског рата 1915–1918“, *Зборник радова Народног музеја ХХХVII*, Чачак 2007, 97-132.
- Храбак, Богумил. „Борбе са аустро-немачким поробљивачима на простору Пожега – Чачак – Краљево у јесен 1915. године”, *Зборник радова Народног музеја ХIII*, Чачак 1983, 53-88.
- Цветковић, Ивана, Стошић, Ђорђе. *Студија заштите непокретних културних добара и градитељског наслеђа у Прокупљу*, Завод за заштиту споменика културе Ниш, Ниш 2022.

Dr. Filip KRČMAR

PROKUPLJE UND ČAČAK IN DEN ARCHIVBESTÄNDE DES ÖSTERREICHISCHEN STAATSARCHIV

Zusammenfassung

Durch der Gründung des Österreichischen Staatsarchiv in 1945. wurde ein jahrzehnte lang Prozess zu Ende gebracht, wodurch verschiedenen, seit früher schon bestehenden Archiven, integriert und zentralisiert geworden sind. Das neugegründete Archiv umfasste: den Kriegsarchiv, Finanz- und Hofkammerarchiv, sowie Haus-, Hof- und Staatsarchiv, zu denen später Allgemeines Verwaltungsarchiv und Archiv der Republik angeschlossen wurden. In dieser Neuordnung erhielten alle diese früher unabhängige Archiven eine neue Status von „Archivabteilungen“.

318

In dem Beitrag ist zuerst ein allgemeiner, kurzer Überblick jeder von obgenannten Archivabteilungen angegeben; danach folgt der Überblick auf die serbischen Städte Prokuplje und Čačak bezughabenden Archivalien, deren Archiven die Konferenz des Archivverein Serbiens für das Jahr 2023. mitveranstalten. Mittelst dem Archiv-Informationssystem, das auf die offizielle Webseite des Archivs sich befindet, ist es möglich einige Dutzenden von Akten, Dokumenten, Pläne, Photographien usw. zu finden, die sie betreffen. Überwiegende Mehrheit dieser Archivalien stammt aus der Zeit des Ersten Weltkrieges, ist größtenteils in dem Kriegsarchiv aufbewahrt und präsentiert einen wertvollen historischen Beitrag zur Geschichte dieser zwei Städte. Ob sie den hiesigen Heimatforschern überhaupt bekannt sich, bleibt eine offene Frage.

Für Prokuplje sind insgesamt 7 Archivalien zu finden, und zwar: zwei Fotos von der städtischen Panorama; zwei Akten im Bezug auf dem Aufstand von Toplica und drei Gerichtsakten des Belgrader Militärgericht, diejenige Personen betreffend, die in Prokuplje geboren oder wohnhaft waren.

Auf Čačak bezughabenden Dokumenten sind wesentlich zahlreicher und man kann sie in mehrere Gruppen aufteilen. Ein selbstständiger Archivbestand ist Militärgericht Čačak, da diese Stadt während österreich-ungarischen Besetzung Serbiens im Ersten Weltkrieg ein Militärgerichtsstandort war. Zu besondere Gruppe gehören 14 Akten, die durch Tätigkeit des Belgrader Militärgerichts entstanden sind, und die die in Čačak geborenen Personen behandeln. Dann folgen insgesamt 23 Photo-Aufnahmen, die verschiedenen öffentlichen Gebäude verewigen, sowie den Armeekommandant von Kövess und die Szenen aus dem alltäglichen Leben in Čačak während des Ersten Weltkrieges. Überwiegende Mehrheit jedoch dokumentiert die Ausbau und den Stand der Eisenbahn-Infrastruktur von Čačak bis Užice, Gornji Milanovac und Lajkovac, wodurch die Bedeutung dieser Stadt als einem wichtigen Verkehrspunkt in von Österreich-Ungarn besetzten Serbien unterstrichen ist. Dabei sind auch 5 Archiv-Kartonen, die eigentlich als „Lajkovac-Cacak“ kennzeichnen sind; sie betreffen wahrscheinlich den gleichnamigen schmalspurigen Bahn, dessen Aufbau unmittelbar vor dem Ersten Weltkrieg begonnen hat, wurde beim Kriegsausbruch unterbrochen, und erst nach dem Krieg zu Ende gebracht.

Das Reichtum von dieser Findungen beweist und bestätigt abermals die Bedeutung des Österreichischen Staatsarchiv für die serbische Nationalgeschichte, eine Reihe von neuen, wenig bekannten und noch weniger ausgewerteten Archivquellen. Damit sind neue Forschungsfragen erst zu öffnen, umsomehr weil man ähnlichen Daten auch für die anderen Orten in Serbien hier finden kann.

Filip KRČMAR, PhD

PROKUPLJE AND ČAČAK IN THE LIGHT OF ARCHIVAL MATERIAL OF THE AUSTRIAN STATE ARCHIVES

Summary

Online search of the fonds and collections of the Austrian State Archives by entries „Prokuplje“ and „Čačak“ resulted in finding several dozens of archival units that relate to those two places in Serbia, of which the lesser number (7 in total) relates to Prokuplje, and larger (49) to Čačak. This archival material was knowingly processed and its descriptions, which are available online, provide basic data about the material, its amount, creator (when it was possible), content, related units of description, availability, conditions of use, and the extent of its digitisation. Most of the material is kept within the War Archives and it was created during the First World War and Austro-Hungarian occupation of Serbia, which is why it does not surprise that most of the photographs and judiciary acts are from the period 1915-1917. There *still remains the open question* of whether this archival material is and to which extent known to local historians (also to researchers of different profiles) in the said places, to whom it could be a more than useful source of information about the past of these two urban settings.

It is important to note that the above mentioned archival material about Prokuplje and Čačak presents only a small part of the archival material kept in the fonds of the Austrian State Archives, and which relates to persons, events, institutions, and populated areas in Serbia. Even though, more recently, there has been a progress regarding its usage and publishing, it is still largely unfamiliar to domestic researchers because of the language barrier, and some other, either objective or subjective reasons.